International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol. 11 No. 6 **July-Aug 2024**

पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रम योगदान : संदर्भ विशेष अहमदनगर जिल्हा

पूजा तानाजी सितापे[1] प्रा.डॉ.मंगल एस. टेकाडे[2]
[1]संशोधक, आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी कॉलेज कडा, ता. आष्टी, जिल्हा–बीड. महाराष्ट्र. भारत.
[2]भूगोल विभाग, आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी कॉलेज कडा, ता. आष्टी, जिल्हा–बीड. महाराष्ट्र. भारत.
Corresponding Author: पूजा तानाजी सितापे
DOI- 10.5281/zenodo.13739086

सरांश:

हा संशोधन लेख पाणलोट व्यवस्थापनाच्या संदर्भात महाराष्ट्र राज्य सरकार, केंद्र सरकार आणि गैर–सरकारी संस्था (NGO) यांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे. जलसंबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी पाणलोट व्यवस्थापन महत्त्वाचे आहे. या पेपरमध्ये अहमदनगर जिल्ह्यात 2001 ते 2021 या राबविलेल्या धोरणे, उपक्रम आणि संस्थात्मक आराखड्यांचा अभ्यास केला आहे, यशस्वी प्रकल्पांवर प्रकाश टाकला आहे आणि पाणलोट व्यवस्थापनात येणा–या आव्हानांची माहिती दिली आहे.

योजना, निधी आणि राष्ट्रीय दृष्टीकोन यासह केंद्र सरकारचे योगदान, महाराष्ट्रावर होणाऱ्या परिणामांवर लक्ष केंद्रित करून तपासले आहे. चालू आव्हाने, सुधारणेसाठी शिफारसी आणि संशोधन आणि नावीन्यपूर्ण भविष्यातील दिशानिर्देश ओळखले जातात. अहमदनगर जिल्ह्यातील शाश्वत पाणलोट व्यवस्थापन साध्य करण्यासाठी राज्य सरकार, केंद्र सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदायांच्या सहयोगी भूमिकेवर भर देऊन, विकसित होत असलेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि लवचिक पाणलोटांचे पालनपोषण करण्यासाठी सतत सहकार्याचे आवाहन करून हा संशोधनलेख तयार केला आहे.

Keyword: राष्ट्रीय पाणलोटक्षेत्र विकास निधी (National Watershed Development Fund- NWDF), इंडो–जर्मन पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या (IGWDP), पानी फाउंडेशन (Pani Foundation)

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र सरकार अर्थसहाय्य देत असलेल्या अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रमातंर्गत कार्यरत असलेल्या स्वयंसेवी संस्था, पाणलोटातील ग्रामस्थांचे समुह आणि स्थानिक संस्थांना WOTR संस्था अहमदनगर जिल्ह्याची मातृसंस्था या नात्याने सहाय्य करते. या अंतर्गत WOTR संस्था पाणलोटाचे प्रशिक्षणकार्यक्रम घेते ज्यामध्ये प्रकल्प अंमलबजावणी करण्याऱ्या संस्थेचे कार्यकर्ते, पाणलोट विकास समितीचे सदस्य आणि पाणलोटाचे पदाधिकारी सहभागी होतात.

संशोधनाचे भौगोलिक स्थान व विस्तारः

अहमदनगर जिल्हा हा महाराष्ट राज्याच्या मध्यभागी उर्ध्व गोदावरी आणि भीमा यांच्या खो–यात वसलेला आहे अहमदनगर जिल्ह्याचे भौगोलिक स्थान हे 18°2′ते 19°9′उत्तर अक्षांश तर 73°.9′ ते 75°.5′ पूर्व रेखांश असे आहे. अहमदनगर जिल्ह्याच्या मध्य भागी अहमदनगरचे पठार विस्तृत स्वरुपात पसरलेले आहे. अहमदनगर जिल्ह्याच्या आकार हा अतिशय अनियमित स्वरुपाचा असला तरी जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ हे विस्तृत स्वरुपाचे आहे.

अहमदनगर जिल्हा हा भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकावर असून लोकसंख्येच्या बाबतीत त्याचा सहावा क्रमांक आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 17413 चौ.कि.मी एवढे असून महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या 5.66 टक्के एवढे आहे. अहमदनगर जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ही 4543159 (2011) एवढी असून ती महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या 4.04 टक्के एवढी आहे. अहमदनगर जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी 16634 ०8 चौ कि मी क्षेत्र हे ग्रामीण भागाने व्यापलेल आहे तर 479.7२ चौ.कि.मी क्षेत्र हे शहरी भागाने व्यापलेले आहे. अहमदनगर जिल्ह्याची पश्चिम–पूर्व लांबी ही 210 कि.मी असून दक्षिण–उत्तर रुंदी ही 200 कि.मी.आहे. अहमदनगर जिल्ह्याचा समावेश ही नाशिक या प्रशासकीय विभागात करण्यात आला असून जिल्ह्यामध्ये एकूण 14 तालुक्यांचा समावेश आहे. (नकाशा क्रमांक 1.1)

नकाशा क्रमांक 1.1

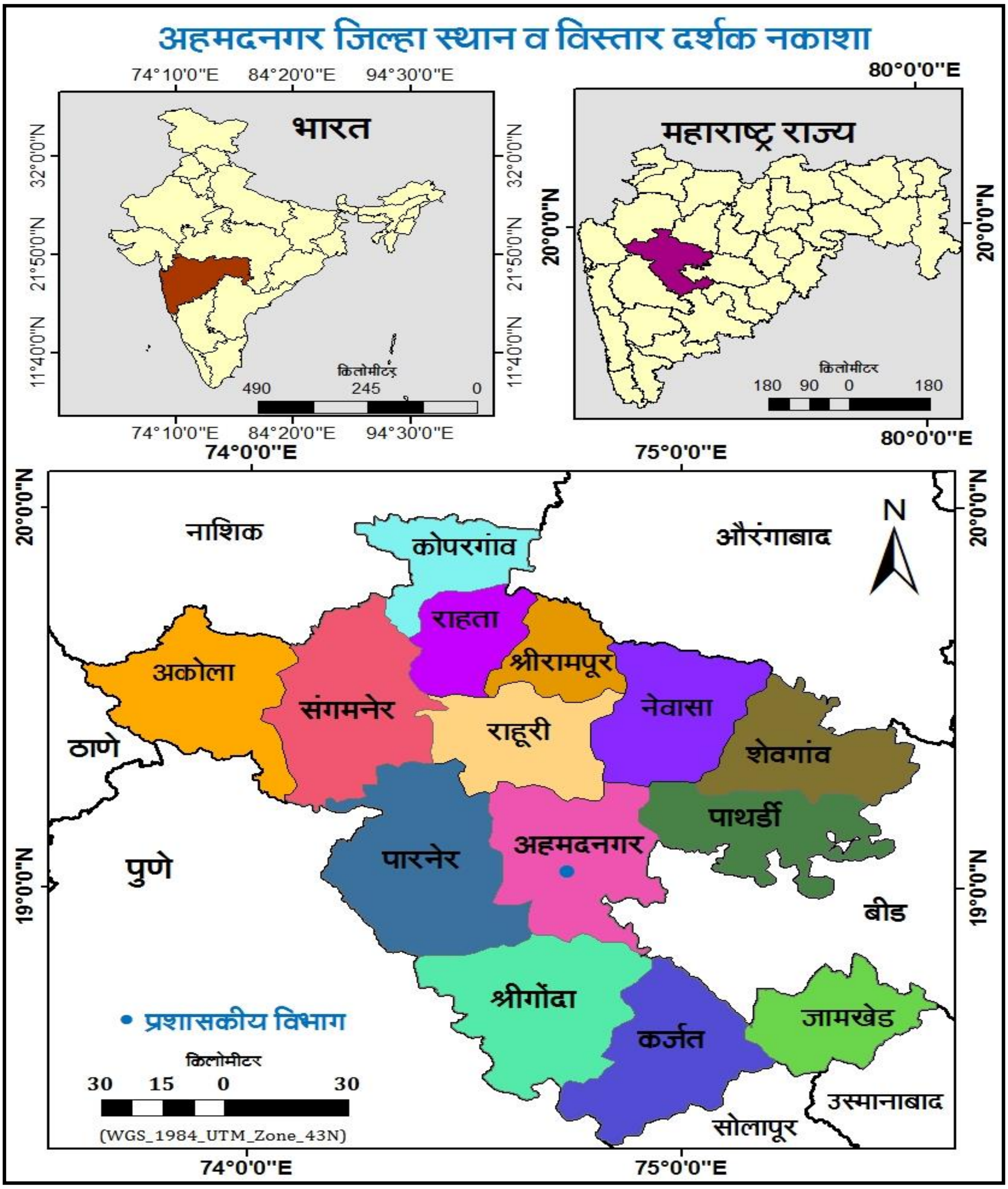

उद्दिष्टः

1. अहमदनगर जिल्हा पाणलोट क्षेत्र यवस्थापन कार्यक्रम पद्धतीचा अभ्यास करणे.
2. संशोधन कालावधी दरम्यान पाणलोट क्षेत्र यवस्थापन कार्यक्रम योगदान वर्तमान आणि भविष्यातील नियोजन व अभ्यास.

माहिती संकलन व प्रक्रियाः

सध्याचा अभ्यास विश्लेषणात्मक आहे आणि दुय्यम डेटा स्रोतांवर आधारित आहे. वरून दुय्यम डेटा पुनर्प्राप्त केला गेला अर्थशास्त्र आणि सांख्यिकी संचालनालय, अहमदनगर जिल्हा सामाजिक–आर्थिक आढावा अहवाल 2000 ते 2021.

समान भूमिका निर्मिती आणि सहयोग वाढवणे :–

WOTR संस्थेच्या कामाच्या अनुभवावरुन इंडो–जर्मन पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या धोरणात्मक पातळीवर अनेक शासकीय परिपत्रके, अंमलबजावणीचे आदेश केंद्रसरकार तसेच राज्य सरकारने काढले आहेत.

राष्ट्रीय आणि आंतराष्ट्रीय विकास धोरणांवर प्रभाव टाकण्याच्या दृष्टीने धोरण ठरवणाऱ्या आणि निर्णय घेणाऱ्या अशा विविध देशातील महत्त्वाच्या व्यक्तींसाठी WOTR संस्था, अनुभव व विचार यांची देवाणघेवाण करणारे कार्यक्रम आयोजित करते.

सहभागी स्वयंसेवी संस्था आणि पाणलोटक्षेत्रातील ग्रामीण समूह यांच्यात संपकांचे जाळे निर्माण व्हावे, अनुभव मांडले जावेत यासाठी मेळावे व कार्यशाळा नियमित आयोजित केल्या जातात. निरनिराळ्या गटातील

पाणलोटक्षेत्र विकास कामांची नोंद घेण्यासाठी, गौरविण्यासाठी पाणलोटक्षेत्र स्पर्धाही दरवर्षी आयोजित केली जाते.

राष्ट्रीय पाणलोटक्षेत्र विकास निधी (National Watershed Development Fund- NWDF) च्या स्थापनेमध्ये आणि त्यांच्या संरचना ठरवण्यामध्ये WOTR संस्थेची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे. इंडो–जर्मन पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या (IGWDP) मुलभूत तत्वांवर आधारित पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम देशभरात विविध राज्यात कार्यान्वित करण्यासाठी या निधीची तरतूदकरण्यात आली आहे.

WOTR संस्थेची क्षमता बांधणी पध्दत तसेच नियोजन प्रक्रिया पध्दत यांचा सरकारने स्वतःच्या पाणलोट प्रकल्पांसाठी अंगिकार केला आहे तसेच भारत सरकारच्या **पाणलोट विकासासाठी सर्व मान्य धारणा** (Common Approach for Watershed Development) यामध्येही वरील पध्दतींचा समावेश केला आहे.

तक्ता क्र.1.1

अहमदनगर जिल्हयात पाणलोट संघटन ट्रस्टच्या माध्यमातून पूर्ण झालेले पाणलोट 2020–21

अ.न.	संस्थेचे नांव	पाणलोट संख्या	तालुका	पाणलोटाची गावे
1.	बॉस्को	1	अहमदनगर	अगडगाव
2.	सोशल सेंटर	6	पारनेर	भंगडेवाडी, चिचोली, कडुस, कळमकरवाडी,शेरी, कलेदरा,
		1	राहुरी	बरवटे (ठाकरवाडी)
		3	संगमनेर	मेंढबण, मालेगाव पठारे, शिवपूर
3.	गर्ड	1	पारनेर	माळवाडी
4.	नत्यसेवा हॉस्पिटल	2	पाथर्डी	तोंडोली
			शेवगाव	कोनोशी
5.	नवजीवन ग्रामोदय प्रतिष्ठान	1	शेवगाव	कोकतवाडी
6.	पाणलोट संघटन (WOTR)	3	अकोले	चिंचवणे, मवेशी, वनकुटे
		2	संगमनेर	दरेवाडी शेळकेवाडी, कळंब
7.	अकोले आर्ट कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज	1	अकोले	धामणगाव, आवारी
8.	बायफ	3	अकोले	लाडगाव, मनहेरे, पिंपरकाने
9.	एस.बी.एस. एस. के.	2	संगमनेर	भोजदरी, म्हसबंडी
10.	विरभेद्र पाणलोट क्षेत्र	2	संगमनेर	चौधरवाडी, लकनदा/रनखांच
11.	एकलव्य आदिवासी सेवा संस्था	1	संगमनेर	मांची
12.	एस.एच.ए.आर.ए.डीए,	1	संगमनेर	कसरे
13.	निसर्गायन	1	संगमनेर	सारोळे पठार
14.	हरिश्चंद्र फेडरेशन	1	संगमनेर	कल्ले

(**स्त्रोत** : जिल्हा अधिक्षक कृषी अधिकारी अहमदनगर)

अहमदनगर जिल्ह्यातील हवामान बदलाचे अनुकूलन, Climate Change Adaptation (CCA):

अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले आणि संगमनेर या तालूक्या मध्ये त्यांचा अभ्यास क्षेत्र आहे. हे तालूके दोन कृषी–हवामान पट्ट–या मध्ये आहे,अतर संक्रमण क्षेत्र (अकोले) आणि पाणी टंचाई क्षेत्र (संगमनेर). अकोले तालूका हा खात्रीशीर अतिवृष्टीच्या झोनमध्ये आहे, तर संगमनेर हा पर्जन्य कमी असलेल्या (पाऊस सावली) पट्ट–या मध्ये आहे. या दोन भागांची स्थलाकृति देखील पूर्णपणे भिन्न आहे, जेथे पूर्वेचा भाग प्रामुख्याने डोंगराळ भाग आहे, तर नंतरच्या भागात नाल्यांचा समावेश असलेल्या पठाराचे क्षेत्र समाविष्ट आहे.

हा अभ्यास '*हवामान बदलाचे अनुकूलन*, CLIMATE CHANGE ADAPTATION (CCA) प्रकल्पाच्या जैवभौतिकीय आणि सामाजिक–आर्थिक, भौगोलिक पैलूंवर होणा–या परिणामांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आहे. असे आढळून आले आहे की, खराब झालेल्या जमिनीची पुनर्संचयित करणे, जलस्रोतांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी उपाययोजना आणि बदलत्या हवामानाशी कृषी पद्धतींचे जुळवून घेणे या तिन्ही क्षेत्रांतील समुदायांमध्ये लवचिकता निर्माण करण्यास मदत करते. स्थानिक समुदायांद्वारे पुनर्संचयित केलेल्या जैवभौतिकीय सेवांचे व्यवस्थापन देखील त्यांना सामान्य पावसाच्या वर्षांमध्ये तसेच असामान्य पावसाच्या वर्षांचा सामना करण्यास सक्षम बनवते. परिसंस्थेचे असे व्यवस्थापन प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर उद्‌भवू शकणा–या प्रतिकूल परिस्थितींना तोंड देण्यासाठी लोकांना सुसज्ज करते. तथापि, जंगलाच्या संरक्षणाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे जमिनीची धूप कमी होते आणि डोंगराळ परिसंस्थेचे संरक्षण होते. या व्यतिरिक्त, समुदायाद्वारे संरचनेची नियमित देखभाल करणे आवश्यक आहे. हा लोकांचा सक्रिय सहभाग आहे–व्यक्ती म्हणून आणि सामूहिक म्हणून–जो हस्तक्षेपाच्या उपलब्धींमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतो.

हिवरे बाजार :

अहमदनगरपासून 16 कि. मी. अंतरावरचं हिवरे बाजार. अंदाजे 1200 लोकवस्तीचं हे एक केवळ खेडं नाही. ते आहे वैभवशाली इतिहासाची जपणूक करणारं, आधुनिकतेची कास पकडून समृद्धीचा मंत्र सांगणारं एक छोटंस हिरवंगार गाव.

खेडं हा भारताचा आत्मा आहे. खेड्यांच्या शाश्वत विकासातून समृद्ध भारताची पायाभरणी कशी होते याचे उत्तम उदाहरण हिवरे बाजारने निर्माण केले असून एक

आदर्श गाव म्हणून राज्याला आणि देशाला आपली स्वतंत्र ओळख करून दिली आहे. या आदर्शत्वाचा जवळून अनुभव घेण्यासाठी या गावाला भेट दिली आणि अनेक गोष्टी मनाला स्पर्श करून गेल्या.

हिवरे बाजारला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळापासूनचा इतिहास आहे. गावात पूर्वी हत्ती, घोड्यांचा बाजार भरवला जायचा. या बाजारामुळेच गावाच्या नावामागे बाजार हा शब्द चिकटला तो कायमचाच. पूर्वीपासून समृद्ध असलेल्या या गावात वाढत्या शहरीकरणाचा प्रभाव पडला. सिंचनाच्या अपुऱ्या सुविधा, अनियमित पाऊस, शेतमालाला मिळणारा कमी भाव, गावात रोजगार संधींचा अभाव, अस्वच्छता, स्थलांतर यासारख्या समस्यांनी इतर गावांप्रमाणे या गावालाही ग्रासलं. पण गावानं हा अनुभव घेतला तो 1989 पर्यंत. बाहेर शिकायला गेलेली मंडळी शिकली, मोठी झाली आणि शहरातच स्थिरावली. पण एक ध्येयवेडा तरूण शिकल्यानंतर गावातच काम करायचं या निर्धाराने गावी परत आला. त्याचं नाव पोपटराव पवार.

बदल करायचा तर सत्ता हातात हवी, म्हणून गावाच्या राजकारणात उतरून ते गावचे सरपंच झाले. गावात माध्यमिक शाळा सुरु करण्यासाठी केलेला प्रयत्न असो किंवा लोकसहभागातून गावातील पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी केलेला प्रयत्न. पोपटराव पवारांचा गाव विकासाचा निर्धार अधिकाधिक पक्का होत गेला.

1986 पासून हिवरे बाजार हे गाव सरपंच पोपटराव पवार यांच्या प्रयत्नांमुळे सुधारू लागले. 90 ते 95टक्के ग्रामविकासाचा आराखडा तयार झाला. जलसंधारणाचे नियोजन करून गावात पहिले पाणी आले. समपातळी चर खणून कुरण विकास झाला, रोजगार मिळाला आणि पाणीही मिळाले.

पाणी प्रश्न सोडवण्यासाठी पाणलोट क्षेत्राचा विकास करण्याचा विचार ग्रामसभेत मांडण्यात आला. केवळ शासनावर विसंबून न राहता पूर्ण गावानं प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात केली. आसपासचा डोंगर, पडीक तसेच गायरान जमिनीवर मोठ्या प्रमाणात झाडांची लागवड झाली. दरवर्षी मानसी एक झाड लावण्याचा संकल्प करताना गावाने स्मृतिवन विकसित केले. गावातील मृत व्यक्तीच्या नावाने येथे झाड लावलं जातं, त्याचं संगोपन केलं जातं.

पावसाचं पाणी अडवण्यासाठी सरल समतल चर, पाझर तलाव खोदण्यात आले. शेतकऱ्यांनी आपल्या शक्यतेनुसार शेतात शेततळी घेतली. काही वर्षात श्रमदानातून लावलेली ही झाडं आता जंगल वाटावीत एवढी मोठी आणि हिरवीगार झाली आहेत. पाणी अडवा– पाणी जिरवा ही मोहीम यशस्वीरित्या राबविल्याने पडलेल्या पावसाचं पाणी अडलं–जिरलं. त्याचा परिणाम गावातील जलस्त्रोतांची पाण्याची पातळी वाढण्यात झाला.

1990 पूर्वी 90 ते 140 फुटावर लागणारं पाणी आता 35 ते 60 फुटावर आलं. गावात 318 विहिरी. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम यशस्वीरित्या राबविल्याने तळाला गेलेल्या विहिरी नितळ पाण्याने भरून गेल्या. पाझर तलाव, शेततळी भरून वाहू लागली. गाव बेसाल्ट खडकावर वसलेलं. त्यामुळे गावकऱ्यांनी जमिनीच्या आतमध्ये वेगवेगळ्या स्तरावर स्फोट घडवून आणून जमिनीमध्ये पाणी साठवण्यासाठी जागा निर्माण केली. त्याला जोडून माथा ते पायथा या पद्धतीने पाणी अडवलं, पाणी वापराचा ताळेबंद निश्चित केला. त्यातून पाण्याचा संचय वाढला. यामुळे दुष्काळाला दूर ठेवण्यात गाव यशस्वी झालं. पाणी आलं तसं समृद्धी आली, गावाची अर्थव्यवस्था सुधारली.

1990 मध्ये ***संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती*** ही समिती स्थापन करण्यात आली. याअंतर्गत श्रमदानातून गावात विहिरी खोदणे, वृक्षारोपण करण्याचे काम सुरू करण्यात आले. या कामासाठी महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेंतर्गत निधी मिळाला, ज्यामुळे खूप मदत झाली. 1994–95 मध्ये आदर्श ग्राम योजना आली, ज्यामुळे या कामाला आणखी चालना मिळाली. यानंतर समितीने काही कठोर पावले उचलली आणि गावातील ज्या पिकांना जास्त पाणी लागते त्या पिकांना बंदी घातली. आता गावातील पाण्याची पातळी 30 ते 35 फुटांवर आली असून गावात आता 340 विहिरी आहेत.

राज्याला आणि देशाला नेहमीच नवा आदर्श घालवून देणाऱ्या आदर्श गाव हिवरे बाजारमधील या विहिरींना भर उन्हाळ्यातही एवढं पाणी दिसतंय. त्याचे कारण आहे पाण्याचं आणि पिकांचं योग्य व्यवस्थापन. दक्षिण अहमदनगर जिल्ह्यात सध्या अनेक भागात जनावरांच्या पाण्याची आणि चाऱ्याची समस्या निर्माण झाली आहे. पण दुसरीकडे हिवरे बाजार गावातील कोणत्याही गोठ्यात गेलं तर जनावरांच्या चाऱ्याची टंचाई दिसत नाही आणि त्याचे कारण आहे पिकांचे योग्य नियोजन.

आता गावकऱ्यांना आपल्या क्षमतांची खऱ्या अर्थाने जाणीव झाली. एकत्र येऊन काम केलं की किती चांगलं काम होतं याची जाणीव झाली. गावचा पाणी प्रश्न सुटला तसा गावकऱ्यांनी आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, शेती प्रश्नाच्या सोडवणुकीकडे आपला मोर्चा वळवला. मतभेद विसरून गाव पोपटराव पवारांच्या मागे ठामपणे उभे राहिले.

गावात सेंद्रीय शेतीचे प्रशिक्षण देण्यात आले. त्यातून काहींनी सेंद्रीय शेती केली. त्यांना झालेला वाढीव लाभ पाहून गावातील इतर शेतकरीही सेंद्रीय शेतीकडे वळाले. पाण्यानुसार खरीपाच्या आणि रब्बीच्या पिकांचे नियोजन झाले. हे नियोजन ग्रामसभेत जाहीर करण्यात आले. नियोजनानुसार पिकं घेतल्याने पाणी बचत तर झालीच पण वर्षातून दोन ते तीन वेळा पिकंही घेता येऊ लागली. त्याचा लाभ शेतकऱ्यांना झाला. त्यांचे उत्पन्न वाढले.

गावातील 97 कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न आज पाच लाख रुपयांपर्यंत आहे, तर 70 कुटुंबाचं उत्पन्न 5 ते 10 लाख रुपयांच्या दरम्यान. 10 लाख रुपयांपेक्षा अधिक उत्पन्न असलेल्या कुटुंबाची संख्या 56 असून गावातील साक्षरता दर 95 टक्के इतका आहे. 95 शेतकऱ्यांकडे ड्रीप आणि स्प्रिंक्लरची व्यवस्था आहे. गावाचं दरडोई वार्षिक उत्पन्न 99 हजार रुपयांच्या आसपास आहे. गावात एकही बेरोजगार नाही किंवा एकही माणूस गावातून स्थलांतरित होत नाही.

गावाला अनेक मान–सन्मान आणि पुरस्कारांनी गौरविले आहे. देश विदेशातून गावाला दररोज 400 ते 500 लोक भेट देतात. यात अर्थतज्ज्ञ आहेत, शेती तज्ज्ञ आणि जलतज्ज्ञ आहेत.

विविध गावांचे सरपंच ते राष्ट्रीयस्तरावर नेतृत्व करणारी नेतेमंडळी देखील आहेत. त्यामुळेच हिवरे बाजार हे केवळ एक गाव नाही, ते आहे परिपूर्ण विकासाचं आदर्श संकल्पचित्र. जे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सांगतेय हिरव्यागार गावांच्या समृद्धीचा मंत्र.

- महाराष्ट्र शासनाचा आदर्श गाव पुरस्कार – 1995
- महाराष्ट्र शासनाचा यशवंत ग्राम पुरस्कार – 2000
- भारत सरकारचा निर्मल ग्राम पुरस्कार – 2007

- भारत सरकारचा वनग्राम पुरस्कार– 2007
- भारत सरकारचा राष्ट्रीय जल पुरस्कार– 2007
- संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान पुरस्कार– 2007
- महात्मा गांधी तंटामुक्त ग्राम पुरस्कार 2008

नकाशा क.1.2

- राजमाता जिजाऊ पुरस्कार 2012

लोकसहभागाच्या आणि सामूहिक श्रमदानाच्या माध्यमातून जलसंधारणाचे काम झाल्याने हिवरे बाजार ग्रामपंचायतीस 2009 चा प्रतिष्ठेचा वसंतराव नाईक सामाईक पुरस्कार जाहीर झाला.

अहमदनगर जिल्हा : पानी फाउंडेशन (Pani Foundation)

पानी फाउंडेशन ही 2016 मध्ये ना–नफा तत्त्वावर स्थापन झालेली संस्था. ग्रामीण महाराष्ट्रातील जनतेला पाण्याच्या तीव्र दुष्काळाशी सामना करता यावा, यासाठी सत्यमेव जयते ह्या टीव्ही मालिकेच्या टीमने पुढाकार घेतला. पाण्याचा तुटवडा हे मानवनिर्मित संकट आहे, त्यामुळे या संकटातून बाहेर येण्यासाठी लोकांनीच प्रयत्न करायला हवेत, म्हणूनच, या दुष्काळाला पळवून लावण्यासाठी ह्या मोहिमेत लोकांना सहभागी करून घेणे, त्यांना प्रोत्साहन देणे आणि प्रशिक्षित करण्यासाठी संवादाचे माध्यम पुरवणे, हे पानी फाउंडेशनचे लक्ष्य आहे. पानी फाउंडेशन सध्या जलसंधारण (शास्त्रशुद्ध पाणलोट व्यवस्थापन), नेतृत्वगुण आणि समाजबांधणी/संघटन या विषयांबाबत प्रशिक्षण देत आहे. महाराष्ट्रातील जवळपास 90टक्के दुष्काळी भागात पानी फाउंडेशनचे काम सुरू आहे. प्रशिक्षणात पाणलोट व्यवस्थापनाविषयी शिकलेली कौशल्ये प्रत्यक्षात आणण्यासाठी गावकऱ्यांना दिलेली प्रेरणा म्हणून 2016 यावर्षी 'सत्यमेव जयते वॉटर कप' या अनोख्या स्पर्धेची निर्मिती झाली. 2016 या वर्षातली वॉटर कप स्पर्धा 8 एप्रिल ते 27 मे या कालावधीत घेण्यात आली.

पाणी फाऊंडेशन ही महाराष्ट्र राज्यातील पाणी टंचाईवर दीर्घकालीन उपाययोजना करून राज्य दुष्काळमुक्त करण्यासाठी आमिर खान आणि किरण राव यांनी 2016 साली स्थापन केलेली ना–नफा तत्त्वावर काम करणारी संस्था आहे. पाणी फाऊंडेशनचे कार्यकारी संचालक सत्यजित भटकळ (दिग्दर्शक:सत्यमेव जयते) आहेत. महाराष्ट्रातील बरीच गावे या स्पर्धेत उतरली आहेत. पाणी फौंडेशन तर्फे महाराष्ट्रात अनेक जिल्ह्यांमध्ये काम चालू आहेत.

महाराष्ट्रातील दुष्काळाशी लढा देत असलेल्या गावांना सशक्त आणि प्रवृत्त करण्याच्या आमच्या ध्येयाच्या केंद्रस्थानी. हा चार दिवसांचा निवासी कार्यक्रम आहे जो गावांना सामाजिक अडथळे तोडण्यासाठी आणि दुष्काळाशी लढा देण्यासाठी तांत्रिक आणि सामाजिक कौशल्ये मिळवण्यासाठी प्रेरित करतो. प्रत्येक सहभागी गाव प्रशिक्षणासाठी किमान दोन महिलांसह पाच लोकांना नामनिर्देशित करते.

2020 मध्ये, हे प्रशिक्षण महाराष्ट्रातील 40 तालुक्यांतील सुमारे 1,000 गावांसाठी खुले करण्यात आले होते, जे समृद्ध गाव स्पर्धांमध्ये सहभागी होण्यास पात्र होते. कोविड–19 महामारीमुळे, हे 4 टप्प्यांत डिजिटल पद्धतीने

आयोजित केले गेले. ऑनलाइन प्रशिक्षणात गावे पाणी व्यवस्थापन आणि पीक नियोजनासाठी समुदाय–नेतृत्वाचा दृष्टिकोन कसा अवलंबू शकतात यावर लक्ष केंद्रित करते.

वॉटर कप स्पर्धेच्या या विलक्षण प्रवासात आमच्या हाती आल्या सामान्य लोकांच्या काही असामान्य कथा. आपला गाव पाणीदार करण्याच्या ध्यासाने गावकऱ्यांनी अनेक संकटांचा सामना केला. पाणीस्वरूपात मिळालेल्या संपत्तीचा योग्य वापर करण्यासाठी त्यांनी अनेक महत्त्वाचे निर्णयही घेतले आहेत. सत्यमेव जयते वॉटर कप ही पानी फाउंडेशनतर्फे आयोजित केली जाणारी एक वार्षिक स्पर्धा आहे. या स्पर्धेत, जलसंधारण आणि पाणलोट व्यवस्थापन याबाबतीत सर्वोत्तम कामगिरी करण्याची चुरस गावकऱ्यांमध्ये लागलेली असते. सहा आठवडे चालणाऱ्या या स्पर्धेत पानी फाउंडेशन दरवर्षी, काही निवडक तालुक्यांमधील गावांना भाग घेण्यासाठी आमंत्रण देतात. जी गावे या स्पर्धेत भाग घेतात, ती गावे साधारण 3 ते 9 गावकऱ्यांची निवड करून पानी फाउंडेशनतर्फे घेतल्या जाणाऱ्या चार दिवसीय सखोल प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी पाठवतात.

या प्रशिक्षण कार्यक्रमात त्यांना पाणलोट व्यवस्थापनाची शास्त्रशुद्ध माहिती मिळते, तसेच नेतृत्व आणि संघटन कौशल्येही शिकायला मिळतात. वॉटर कप स्पर्धेचे नियम आणि मूल्यांकन पद्धतीचा (मार्किंग सिस्टीम) सुद्धा परिचय करून दिला जातो. एकदा प्रशिक्षण पूर्ण झाले की, साधारणपणे संपूर्ण एप्रिल आणि मे महिनाभर पावसाळ्याच्या तयारीसाठी ही स्पर्धा सुरू होते. गावांमध्ये श्रमदानाद्वारे जलसंधारणासाठी आवश्यक पाणलोट रचना उभारल्या जातात, मशीनकामाच्या वापरासाठी पैसे उभे केले जातात, माती परीक्षण आणि माती उपचार केले जातात, पाण्याचा ताळेबंद (बजेट) तयार केला जातो. पाण्याच्या बचतीसाठी आवश्यक तंत्रज्ञान अंमलात आणले जाते. पानी फाउंडेशन सहभागी स्पर्धकांना तांत्रिक मदत पुरवते आणि ही स्पर्धा संपल्यावर गावांनी केलेले काम १०० गुणांच्या धर्तीवर तपासले जाते.

2019 म्हणजेच यावर्षीच्या स्पर्धेत जिंकणाऱ्या पहिल्या तीन गावांना अनुक्रमे 75 लाख रु.50 लाख आणि 40 लाख रु. एवढ्या घसघशीत रकमांची बक्षिसे मिळाली आणि प्रत्येक तालुक्यातील सर्वोत्कृष्ट गावाला रु.10 लाख रकमेचे बक्षीस देण्यात आले.

सत्यमेव जयते वॉटर कप ही 2016 ते 2019 या कालावधीत आयोजित करण्यात आलेली वार्षिक 45 दिवसांची स्पर्धा होती, ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील हजारो गावांनी माती आणि जलसंधारणासाठी सर्वोत्तम आणि जास्तीत जास्त काम करण्यासाठी स्पर्धा केली.

2016 ते 2019 पर्यंत, आम्ही सत्यमेव जयते वॉटर कप, मृदा आणि जलसंधारणातील उत्कृष्टतेसाठी स्पर्धा आयोजित केली होती. या स्पर्धेने गावातील समुदायांना दुष्काळाची समस्या सोडवण्यासाठी सकारात्मक आणि आनंदाने एकत्र काम करण्यासाठी एक व्यासपीठ निर्माण केले.

स्पर्धेचे दोन प्रमुख स्तंभ आहेतरू (अ) श्रमदान किंवा स्वैच्छिक श्रम आणि (ब) प्रशिक्षण. स्पर्धेच्या नियमांनुसार गावांना मोठ्या प्रमाणात श्रमदान करणे आवश्यक आहे कारण यामुळे गावातील सर्व गट आणि गट एकत्र काम करण्यास भाग पाडतात. पाण्यासाठी घाम गाळण्याच्या या प्रक्रियेमुळे गावातील सीमा आणि भिंतीही विरघळतात. या वर्षांत, सत्यमेव जयते वॉटर कपमध्ये सहभागी झालेल्या गावांनी केलेल्या कामामुळे 550 अब्ज लिटर पाणी साठवण क्षमता निर्माण झाली आहे!

पाणी फाऊंडेशनकडून पाणलोट व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण घेतल्यानंतर, सहभागी गावांनी जलसंधारण संरचना बांधणे आणि दुरुस्त करणे, मशीनच्या कामासाठी पैसे गोळा करणे आणि मातीची चाचणी आणि प्रक्रिया करणे यासह इतर उपक्रमांसाठी उद्योजक उत्साहाने काम केले.

या स्पर्धेच्या केंद्रस्थानी ***श्रमदान*** (स्वैच्छिक श्रम) होते. दररोज, हजारो एकत्रित श्रमदान करतात आणि त्यांचा वेळ आणि प्रयत्न अधिक चांगल्यासाठी योगदान देतात.

वॉटर कप प्लॅटफॉर्ममुळे नागरिकांना पाणीटंचाईचे संकट एकसारखे हाताळता आले, सरकारी अवलंबित्वाचे चक्र मोडून काढता आले आणि स्वतरूच्या प्रयत्नातून गावाला पाणी मुबलक बनवण्याचा गौरव अनुभवता आला.

पावसाळ्यानंतर, राज्य आणि तालुका स्तरावर विजेत्या गावांचा भव्य पुरस्कार सोहळ्यात मोठ्या रोख बक्षिसे देऊन जाहीर सत्कार करण्यात आला .

सत्यमेव जयते समृद्ध गाव स्पर्धा ही वॉटर कपमध्ये सर्वोत्तम कामगिरी करणाऱ्या गावांसाठी स्पर्धा होती. 900 हून अधिक गावांनी सहभाग घेतला. गावांनी जलसंधारणाच्या पलीकडे जाऊन पाणी व्यवस्थापन आणि पर्यावरण पुनर्संचयित करण्यावर भर द्यावा हा या स्पर्धेचा उद्देश होता.

गावक–यांनी यावेळी कोविडमुळे उद्भवलेल्या सर्व अडचणींचा सामना केला आणि निर्धाराने काम केले. अनेक उपलब्धींमध्ये, गावकऱ्यांनी 2 लाखांहून अधिक रोपे लावली, 7,000 हून अधिक विहिरींसाठी मोठ्या प्रमाणात विहीर पाणी मोजणी उपक्रमाचे नेतृत्व केले आणि जवळपास 600 संरक्षित गवताळ मैदाने तयार केली.

सत्यमेव जयते वॉटर कप 2019 स्पर्धेचे राज्यस्तरीय विजेते आणि तालुकास्तरीय विजेते येथे आहेत. अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये 2019 मध्ये वॉटर कप योजनेत पुढील तालुक्यांचा समावेश करण्यात आला होता.

अहमदनगर जिल्ह्यातील ***सत्यमेव जयते वॉटर कप स्पर्धेमध्ये*** जामखेड (2018) व पाथर्डी (2018,2019), अहमदनगर (2018,2019), पारनेर (2018,2019), कर्जत (2018,2019), संगमनेर (2019) तालूक्यांनी सहभाग घेतला होता.

सत्यमेव जयते वॉटर कप 2019 स्पर्धेचे तालुकास्तरीय विजेते येथे आहेत कर्जत तालुक्यातील पाथरवाडी प्रथम ,बाभुळगाव खालसा द्वितीय, व कुंभेफळ तृतीय क्रमांक, नगर तालुक्यातील सोनेवाडी (चास) प्रथम, जांब द्वितीय, व सारोळा कासार तृतीय क्रमांक. पाथर्डी तालुक्यातील कसालवाडी प्रथम, अंबिकानगर द्वितीय, व चुंभळी तृतीय क्रमांक. पारनेर तालुक्यातील वडनेर हवेली प्रथम, कळमकरवाडी द्वितीय व कर्जुले हर्या तृतीय क्रमांक. तसेच संगमनेर तालुक्यातील कुंभारवाडी प्रथम, कणसेवाडी द्वितीय, व खरशिंदे या गावांना तृतीय क्रमांक मिळाले.

सत्यमेव जयते वॉटर कप 2018 स्पर्धेचे तालुकास्तरीय विजेते नगर तालुक्यातील मांजरसुंबा प्रथम,, कौडगाव द्वितीय, व डोंगरगण तृतीय क्रमांक. जामखेड तालुक्यातील सावरगाव प्रथम,, हसनाबाद द्वितीय, व पारेवाडी तृतीय क्रमांक. कर्जत तालुक्यातील डिकसळ प्रथम,, कुंभेफळ द्वितीय, व गोंडार्डी तृतीय क्रमांक. पारनेर तालुक्यातील नांदूर पाथर प्रथम,, कळमकरवाडी द्वितीय, व फाटकवाडी तृतीय क्रमांक. पाथर्डी तालुक्यातील जोगेवाडी प्रथम, चिंचोडी द्वितीय, व खेरडे तृतीय क्रमांक मिळविला.

निष्कर्ष:

या संशोधनाने अहमदनगर जिल्ह्यातील पाणलोट व्यवस्थापनाचे सर्वसमावेशक विहंगावलोकन प्रदान केले आहे,

जे जलसंबंधित आव्हानांना तोंड देण्यासाठी ते बजावत असलेल्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर जोर देते. महाराष्ट्र राज्य सरकारने पाणलोटांचे प्रभावी व्यवस्थापन करण्यासाठी संस्थात्मक आराखडा तयार करून धोरणे आणि उपक्रम राबवले आहेत. केंद्र सरकारने योजना आणि निधीद्वारे योगदान दिले आहे, राज्य सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदायांसोबत सहयोग वाढवला आहे. अशासकीय संस्थांनी सामुदायिक एकत्रीकरण, तांत्रिक कौशल्य प्रदान करणे आणि पाणलोट प्रकल्पांमध्ये नावीन्य आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. पाणलोट उपक्रमांच्या यशासाठी आणि शाश्वततेसाठी समुदायाचा सहभाग आणि भागधारकांचा सहभाग आवश्यक घटक म्हणून ओळखला जातो.

पाणलोट व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञान, नाविन्यपूर्ण साधने आणि अनुकूली धोरणांचे एकत्रीकरण महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. सकारात्मक पर्यावरणीय आणि सामाजिक आर्थिक प्रभाव, जसे की सुधारित पाण्याची गुणवत्ता, वाढलेली कृषी उत्पादकता आणि सामुदायिक आजीविका सुधारणा, दिसून आले आहेत. अहमदनगर जिल्ह्यातील शाश्वत पाणलोट व्यवस्थापन साध्य करण्यासाठी राज्य सरकार, केंद्र सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदायांचा समावेश असलेल्या सहयोगी प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. राज्य सरकारची धोरणे आणि उपक्रम पाणलोट व्यवस्थापनाचा पाया प्रदान करतात, ज्यामध्ये स्थानिक समुदायाचा सहभाग आणि शाश्वत पद्धती यावर भर दिला जातो. केंद्र सरकारच्या योजना आणि निधी समर्थन राज्याच्या प्रयत्नांना चालना देतात, एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापनावर राष्ट्रीय दृष्टीकोन वाढवतात.

गैर–सरकारी संस्था उत्प्रेरक म्हणून काम करतात, तांत्रिक कौशल्य, सामुदायिक सहभाग आणि नावीन्य टेबलवर आणतात, पाणलोट प्रकल्पांची एकूण परिणामकारकता वाढवतात. या संशोधनात सादर केलेल्या यशोगाथा या प्रमुख भागधारकांमधील समन्वयात्मक सहकार्यामुळे सकारात्मक परिणामांना अधोरेखित करतात. सध्या सुरू असलेली आव्हाने ओळखणे आणि त्यांचे निराकरण करणे, शिफारशींची अंमलबजावणी करणे आणि संशोधन आणि नावीन्यपूर्णतेद्वारे भविष्यातील दिशा शोधणे याने या सहयोगी दृष्टिकोनाला आणखी बळकटी मिळेल. शेवटी, अहमदनगर जिल्ह्यातील शाश्वत पाणलोट व्यवस्थापन साध्य करण्यासाठी राज्य सरकार, केंद्र सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदायांचे सहयोगी प्रयत्न महत्त्वपूर्ण आहेत. महत्त्वाचे निष्कर्ष आणि अंतर्दृष्टी तयार करून, आव्हानांना तोंड देऊन आणि नाविन्यपूर्ण दृष्टिकोन स्वीकारून, पर्यावरण आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या समुदायांना लाभ देणारे लवचिक आणि भरभराट करणारे पाणलोट तयार करण्यासाठी भागधारक एकत्र काम करू शकतात.

संदर्भ:

1. Sushma Shekhar Kulkarni and Mrs. Vidula Arun Swami (2011) “Watershed Management Sustainable Development” A Case Study Journal of Engineering Science and Technology, Pp.2105-2112.
2. Krishna R. Tiwari Roshan M. Bajracharya and Bishal K. Sitaula (2008) “Natural Resource and Watershed Management in South Asia: A Comparative Evaluation with Special References to Nepal” Agriculture and Environment Vol:.9, Pp.72-89.
3. Budumuru Yoganand1 and Tesfa G. Gebremedhin (2006) “Participatory Watershed Management for Sustainable Rural Livelihoods in India”.
4. Bharat R. Sharma and Christopher A. Scott (2005) “Watershed Management Challenges: Introduction and Overview’’ International Water Management Institute, South Asia Regional Office, New Delhi/Patancheru, India, 2005 Pp.1-21.
5. Suhas P. Wani and Y.S. Ramakrishna (2005) ‘’Sustainable Management of Rainwater through Integrated Watershed Approach for Improved Rural Livelihoods’ International Water Management Institute, South Asia Regional Office, New Delhi/Patancheru, India, Pp.39-6o
6. V.N. Sharda (2005) ‘’Integrated Watershed Management: Managing Valleys and Hills in the Himalayas’’ International Water Management Institute, South Office, New D elhi/Patancheru, India, Pp.61-81
7. J.S. Samra (2005) Policy and Institutional Processes of Participatory Watershed Management in India: Past Lessons Learnt and Future Strategies Water Management Institute, South as office, New Delhi/Patancheru, India, 2005 ISSN2249–8974 – A Means of International Vol.
8. District Socio economic statistical review 2001.
9. District Socio economic statistical review 2022